

Денис Кірюхін

СПРАВЕДЛИВІСТЬ ЯК ПРЕДМЕТ СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКОЇ РЕФЛЕКСІЇ

У статті досліджується формування теорії справедливості в сучасному соціально-філософському дискурсі. Підкреслюється, що історично уявлення про справедливість розвиваються як результат концептуалізації ідеї справедливості та розширення сфери застосування принципів справедливості. Сучасний ренесанс теми справедливості в соціальних науках пов'язаний із дією комплексу історичних, економічних, та політичних чинників. Під їх впливом сформувався запит на раціональне обґрунтування принципів справедливості, відповіддю на який стала сучасна теорія справедливості.

Ключові слова: теорія справедливості, універсалізм, контекстуалізм, лібералізм, комунітаризм.

Kiryukhin D. The justice as object of reflections in social philosophy

The article is devoted research of formation of the theory of justice in the modern socio-philosophical discourse. It is underlined that historically understanding of justice develops in result of influence of two factors. First factor is conceptualization of the idea of justice. Second factor is enlarging of application of the principles of justice. The modern renaissance of the theme of justice in the social sciences related to the influence of the complex historical, economic and political factors. The request on the rational substantiation of the principles of justice was made under its influence. The answer of this request is the modern theory of justice.

Key words: theory of justice, universalism, contextualism, liberalism, communitarianism.

Кірюхін Д. Справедливость как предмет социально-философской рефлексии

В статье исследуется формирование теории справедливости в современном социально-философском дискурсе. Подчеркивается, что исторически представления о справедливости развиваются в результате концептуализации идеи справедливости и расширения сферы применения принципов справедливости. Современный ренесанс темы справедливости в социальных на-

уках связан с действием комплекса исторических, экономических и политических факторов. Под их влиянием сформировался запрос на рациональное обоснование принципов справедливости, ответом на который и стала современная теория справедливости.

Ключевые слова: теория справедливости, универсализм, кон-
текстуализм, либерализм, коммунитаризм.

Ідея справедливості – одна з найважливіших складових соціально-го знання. Справедливість рівною мірою є як категорією етики, права, так і політичної філософії, вона виступає регулятивним ідеалом соціально-політичних відносин і принципом легітимації влади та соціальних інститутів, та, як наслідок, уявлення про справедливість є необхідним елементом будь-якої політичної ідеології. Певна концепція справедливості завжди в той чи інший спосіб представлена в філософських вченнях, починаючи від Піфагора та софістів і до сьогодні. Правда, на деякий час увага дослідників до теми справедливості дещо згасла. Зокрема, в середині минулого століття скандинавський філософ права Лунстед взагалі назвав поняття справедливості таким, що є позбавленим сенсу. Можна згадати і заяви Ф. фон Гайєка щодо безглуздості поняття “соціальна справедливість”. І здавалося б, після критики ліберальної концепції справедливості в марксистській традиції, після того, як в етичній теорії панівні позиції зайняв утилітаризм, нарешті, після невдалих спроб Г. Перельмана віднайти всезагальну формулу справедливості, побудова нової теорії справедливості була не лише майже неможливою, але й непотрібною. Проте сьогодні тема справедливості переживає певний ренесанс у соціально-філософських дослідженнях.

Вже через тридцять років після висловлювання Лунстеда, американський філософ Дж. Ролз, розвиваючи принципи моральної філософії Канта та переосмислюючи договірну теорію, розробив теорію справедливості, як чесності, яка стала предметом численних міждисциплінарних дискусій. Так званий “новий дискурс справедливості” став об’єктом дослідження соціальних філософів, етиків, юристів, соціальних психологів та, мабуть, в першу чергу, політичних мислителів, які значною мірою зорієнтовані на осмислення соціально-політичних практик, властивих сучасним суспільствам. Це свідчить про те, що тема справедливості у другій половині ХХ ст. стала надзвичайно актуальною. Залишається вона такою і понині, причому рівною мірою як для сучасних західних, так само й для так званих посткомуністичних суспільств, до яких належить й українське суспільство.

Сьогодні українські філософи та соціологи М. Попович, А. Єрмоленко, С. Щербак, Л. Сітніченко, Є. Головаха, а також такі російські дослідники, як А. Гусейнов, Н. Печерська, Б. Кашніков, О. Прокоф'єв, Л. Сосніна, звертають свою увагу на пошуки принципів справедливості, визначення її етичного змісту, а також дослідження того, як певні уявлення про справедливість визначають систему соціально-політичних відносин у посткомуністичних суспільствах. Проте попри наявність значної кількості праць, присвячених темі справедливості, недостатньо дослідженими у вітчизняній філософії залишається низка проблем, зокрема, історико-культурної обумовленості уявлень про справедливість, нормативної ролі справедливості в соціальній практиці та її значення для соціальної інтеграції. Надзвичайно важливим є й завдання дослідження історії концептуалізації ідеї справедливості, а також наявних сьогодні панівних підходів в інтерпретації цієї ідеї та дискусій, що тривають, з приводу справедливості, на вирішення яких зорієнтована ця робота.

Поставлене в такий спосіб завдання відрізняє це дослідження від “чистої” історії філософських понять, зрозумілої як “поступ змін у значенні, значущості та узусі філософського поняття, в яких вимірюємо те, звідки походив та як змінювався зміст поняття, а також як процес еволюції поняття регулювався аналізом підстав і меж власного значення та застосування” [1, с. 6]. Це зумовлено тим, що уявлення про справедливість передують появі філософії, а з розвитком філософської рефлексії не обмежуються виключно сферою філософського знання. В цьому відношенні дослідження історії концептуалізації ідеї справедливості не може зводитися виключно до так званої “концептуальної історії”, хоча й припускає її.

Моріс Форкош, реконструюючи історію ідеї справедливості, стверджує, що в ній можна виділити два основні підходи: справедливість трактувалася або як позаземна (*supramundane*) вічна ідея, незалежна від людини, або як сконструйований людиною соціальний ідеал. Причому перший з цих підходів відображає філософську рефлексію, а другий – практичну дію [2]. Відповідно, ним виокремлюються й три основні концепти справедливості: справедливість як позаземна ідея, справедливість як залежна від людини ідея і справедливість як щось середнє між незалежністю і залежністю від людини. Справді, в історії можна знайти приклади, коли справедливість трактувалася як трансцендентна ідея (зокрема, у Платона), або як норма (закон), що формується шляхом договору між індивідами (наприклад, у Т. Гобса), або, нарешті, як незмінна норма, яка в кожному історичному епоху

має свій позитивний вираз (наприклад, “природне право із змістом, що змінюється” Р. Штамлера). Разом з тим, критерій, що застосовується Форкошом, страждає суттєвою обмеженістю (багато в чому обумовленою тим, що словник історії ідей, в якому розміщена стаття Форкоша, вийшов у першій половині 70-х рр., тобто ще до того, як на основі критики Дж. Ролза розвинулося декілька нових напрямів в теорії справедливості, що стоять багато в чому на принципово нових, щодо попередньої філософської традиції, позиціях). Цей підхід відволікається від зв’язку уявлень про справедливість з розвитком в історії різних форм соціальної кооперації і організації, іншими словами, він не дозволяє виявити динаміку розвитку уявлень про справедливість. Тим часом, позиція, яку займає Форкош, достатньо широко представлена в науковій літературі. Проте дослідження концепту справедливості вимагає іншого підходу. Його методологічні підстави, на нашу думку, окреслені М. Волзером, який виявляє, що в історичному плані спочатку з’являються широкі (thick) концепції справедливості, культурно насичені, а лише потім – вузькі (thin) концепції, адаптовані до конкретних історичних обставин [3]. Іншими словами, загальні ідеї поступово “стоншуються” (концептуалізуються) в процесі розвитку соціальних практик. Прикладом, що доводить виправданість цього підходу, є концепт глобальної справедливості. Він сформувався на переломі XX і XXI століть і сьогодні є предметом численних дискусій у сфері соціальної теорії і політичної філософії.

Як продемонструвало проведене нами дослідження історії ідеї справедливості [4, 5, 6, 7], ця історія являє собою концептуалізацію уявлень про справедливість та розширення сфери застосування принципів справедливості, що є результатом, по-перше, структурної диференціації суспільства, а саме – виокремлення права, політики, економіки як автономних соціальних сфер, а, по-друге, розширення кола суб’єктів, щодо яких принципи справедливості застосовуються.

Концептуалізація ідеї справедливості відбувається шляхом термінологічного відділення справедливості, зокрема, від права і добра. Є можливим на прикладі стародавніх мов простежити позначену термінологічну трансформацію, а саме – розділення справедливості і права, власне, першого термінологічного розділення в “історії справедливості”. Зокрема, можна виокремити чотири пари понять, які із давньоєврейської, давньогрецької, латини та арабської мов перекладаються на українську, російську мови як “справедливість”, проте при цьому мають в рамках цих мов різне семантичне навантаження.

Так, первинне поняття справедливості, наскільки взагалі можна

вести мову про наявність понять в архаїчних суспільствах, носило синкретичний характер: в ньому етичні, правові, політичні аспекти були недиференційовані (згадаймо, наприклад, давньоєгипетське поняття *Muh-aht* (Маат)). Рационалізація (що, в цьому випадку, означає і диференціацію) цих початкових уявлень про справедливість отримало свій термінологічний вираз в давньоєврейській мові в термінах “*šēdāqā*” і “*mišpāt*”, в давньогрецькій – це розрізнення було представлено термінами “*thémis*” і “*díkē*”, в латинській мові – “*aequitas*” та “*iustitia*”, нарешті, в арабській мові – “*Qist*” і “*Adl*”, за певних припущень можна вести мову і про таку пару понять, як “правда” і “справедливість” в слов’янських мовах (перш за все російській, українській, білоруській). В усіх наведених випадках йдеться про розділення онтологічної справедливості (перший термін у парі) та позитивної норми, позитивного права (у слов’янських мовах концепт поняття “справедливість”, на відміну від поняття “правда”, був, через історичні обставини, пов’язаний саме з позитивним аспектом). На нашу думку, представлене термінологічне розділення, яке поступово проходить у різних суспільствах мірою його розвитку, демонструє, як справедливість поступово виокремлюється в самостійну сферу, яка, за влучним позначенням П. Рікера, знаходиться “між законним і добрим”.

Крім того, історія розвитку соціально-політичних та економічних практик, зокрема в Новий час, демонструє “експансію справедливості”, тобто розповсюдження принципів справедливості на нові соціальні практики, співпраця в яких вимагає згоди щодо принципів рівності (інше питання, що самі ці принципи можуть транслюватися неявно і сама згода може бути передбачена культурою суспільства).

Незважаючи на давню історію розвитку уявлень про справедливість, питання про те, що таке справедливість, яке було вперше на теоретичному рівні поставлене софістами і отримало свій системний розгляд вже в працях Платона й Аристотеля, залишається актуальним і донині. Пояснюється це пов’язаною з процесом соціальних трансформацій динамікою сенсів, які вкладаються в слово “справедливість”. Адже кожен етап соціальної історії, оскільки для нього характерна особлива система політичних, юридичних і соціально-економічних відносин, вимагає власної відповіді на позначене вище питання, саме тому проблема справедливості виявляється однією з незмінних тем соціально-філософського (так само як і юридичного) дискурсу.

Проте чи є теорія справедливості лише складовим елементом політичної філософії, філософії права, економічної теорії, соціальної психології або етики? Це питання сьогодні залишається відкритим. Так

само як і досить спірним може бути твердження про те, що ця теорія – це особлива філософська дисципліна, така ж, як, наприклад, теорія пізнання. Залишаючи осторонь пошуки відповіді на вказане питання, ми виходимо з того факту, що сьогодні розвиток теорії справедливості відбувається на основі все більшого залучення підходів, методів і результатів досліджень не тільки власне філософії, але й соціальної психології, антропології, економіки, соціології і навіть математики (згадаймо хоча б праці Дж. Ромера з проблем дистрибутивної справедливості). Звідси не випадкова поява таких збірок, як, наприклад, та, що вийшла друком ще в 1986 році під редакцією Р. Л. Когена, – “Справедливість з погляду соціальних наук” [8]. У ній представлені і проаналізовані основні підходи до теми справедливості, які сформувалися на середину 80-х рр. у філософії, економіці, соціології, психології, антропології, з тим, щоб, як відзначає Коген, зробити внесок до майбутніх досліджень сутності справедливості [8, с. 7]. І справді, дискусії про справедливість і несправедливість, які проходять сьогодні, поява нових концептів справедливості – глобальна справедливість, кліматична справедливість, гендерна справедливість – пов’язаних з тим, що проблематика розподілу благ поступово поступається місцем проблемам екологічної рівноваги, визнання та/або партисипаторної рівності, нарешті, проблемам якості розвитку індивіда і суспільства, демонструють, що теорія (хоча, мабуть, більш точним було б казати про теорії) справедливості поступово набуває все більш міждисциплінарного характеру, виявляється все менш специфічно філософською. Проте питання про справедливість – це, перш за все, саме філософське питання і лише потім – юридичне, економічне або психологічне.

Філософію, як було зазначено, традиційно відрізняє увага до проблеми справедливості. Проте роздуми про неї, як правило, були складовою частиною загального філософського вчення того або іншого мислителя й, за певним винятком (Аристотель, Тома Аквінський, Д. Г’юм, Г. Спенсер), аж до ХХ століття вона не ставала предметом окремого системного дослідження, під час якого формувалася б спеціальна теорія. У другій половині ХХ столітті взаємовплив низки історичних та соціополітичних чинників вплинув на те, що робота Ролза “Теорія справедливості” значною мірою переорієнтувала політичну філософію з проблеми влади на проблему справедливості та стимулювала інтерес до цієї проблеми за межами філософії [8, с. 2-4], в наслідок чого сьогодні тема справедливості стала однією з домінуючих у соціальних науках. Мова йде в першу чергу про вплив таких чинників як інституціоналізація конфлікту між двома політичними системами (ка-

піталізмом і соціалізмом у радянському варіанті) і пов'язаними з ним локальними війнами (у В'єтнамі, Афганістані), що викликали бурхливу критичну реакцію у лідерів громадської думки багатьох країн світу, культурні революції 60-х рр., поява нових незалежних держав у результаті розвалу колоніальної системи, а потім і руйнування так званого "соціалістичного табору", формування нових типів нерівностей у постіндустріальному суспільстві (зокрема, поява нерівності компетенцій, про яку пише Д. Бел), ренесанс прімордіальних форм ідентичностей і політична актуалізація таких нових типів ідентичностей, як, наприклад, гендерна ідентичність, що висунули на перший план політичної боротьби боротьбу за визнання, нарешті, екологічна криза і проблеми, які виникають під впливом глобалізації. Отже, не дивно, що сьогодні соціальна і політична теорія, етика, економіка, право, соціологія і соціальна психологія звернулися до проблем формування принципів справедливого розподілу ресурсів і благ та обґрунтування нового ліберального політико-правового порядку, адже ті специфічні проблеми, з якими стикається сучасне суспільство, для свого вирішення вимагають, зокрема, й раціонального обґрунтування принципів справедливості. І теорія справедливості є саме тією галуззю науки, в якій, за влучним виразом С.-Ч. Кольма [9, с. 3], саме й здійснюється це обґрунтування. Вона визначає межі, в яких може здійснюватися соціальна взаємодія без того, щоб ставити під загрозу єдність суспільства.

У одній зі своїх праць Е. Макінтайр вказує на властивий сучасним академічним колам дуалізм, що виражається у відокремленні історії політичних і соціальних вчень від історії філософії, іншими словами, відокремленні життя ідей від "бездумних політичних та соціальних дій" [10, с. 87]. Справді, було б помилкою припускати, що більшість політичних дій, якщо ми говоримо про існування самостійної політичної сфери, є "бездумними", тобто абсолютно не пов'язаними з теоретичними розробками у сфері *Geisteswissenschaften*. Позиція Макінтайра, з якої випливає, що акт теоретизування є політичною і моральною дією в той час як соціальні й політичні дії завжди теоретично навантажені, знаходить своє підтвердження, зокрема, при розгляді історії ідеї справедливості. В цьому відношенні концепції справедливості, які розроблялися Т. Гобсом, Д. Г'юмом або Дж. С. Мілем, зробили не менший вплив на становлення і розвиток суспільств в європейському та північноамериканському регіонах, ніж, наприклад, політична боротьба третього стану за встановлення власного порядку. З іншого боку, з середини ХХ ст. для багатьох стала очевидною незадовільність для вирішення соціально-політичних проблем, що іс-

нують, утилітаризму, який панував впродовж тривалого часу у сфері моральної і політичної теорії. Тому не випадково, що теперішня досить продуктивна філософська дискусія про справедливість, що активно розвивається європейськими та американськими філософами з 80-х рр. ХХ ст. (найбільш впливовими серед них є Дж. Ролз, М. Волзер, Дж. Рац, Р. Нозик, М. Сендел, В. Кимліка, А. Макінтайр, Ч. Тейлор, Р. Фрост), почалася саме в політичній філософії, а вже потім поширилася й на інші дисципліни. Причому в більшості своїй сучасні теорії справедливості або формувалися безпосередньо під час цих дебатів, або під їх прямим чи непрямым впливом.

У сучасному політико-філософському дискурсі справедливості можна виокремити два основні теоретичні напрями – універсалізм та контекстуалізм, які відрізняються один від одного розумінням ролі суспільства і розуму як джерел принципів справедливості. Як в межах універсалізму, що властивий ліберальній традиції в політичній теорії, так і в межах контекстуалізму, представленого комунітаризмом, існують свої, часто такі, що в певних питаннях навіть досить погано між собою сполучаються, напрями (зокрема, В. Кимліка виокремлює в комунітаризмі три таких напрями, мінімум два напрями можна виокремити в ліберальній традиції). Тому вести мову про дві школи в теорії справедливості, що протистоять одна одній можна лише з певною часткою умовності. Представники універсалізму та комунітаризму дискутують з приводу принципів, що визначають специфічні соціальні практики, пов'язані з формуванням стійких соціальних зв'язків, які, власне, й забезпечують соціальну єдність. Тому правильно було говорити про дві принципово різних парадигми в розумінні індивіда і суспільства, витоки яких містяться в працях філософів античності і Нового часу: для універсалізму таким витоком є філософія Платона і представників контрактуалістської теорії, а для контекстуалістів – Аристотеля, а також структуралізм, ідеї пізнього Л. Вітгенштайна та соціологічна теорія П. Бурд'є.

Дебати з приводу справедливості на сьогодні є незавершеними. Причому зараз вони зосереджені вже не стільки навколо власне проблеми справедливості, скільки на обговоренні низки суміжних тем, як от проблемі політичної легітимності, колективної та індивідуальної відповідальності, практиках визнання, межах держави, проблемах ідентичності тощо. І межі між позначеними парадигмами часто густо просто зникають. Тому зараз ми й споглядаємо подеколи спроби побудови інтегративної теорії справедливості, аналіз теоретичної обґрунтованості яких є сьогодні на часі.

Література:

1. Мінаков М. А. Історія поняття досвіду. – К. : Вид. ПАРАПАН, 2007. – 380 с.
2. Forkosch M. D. Justice // The Dictionary of the History of Ideas: Studies of Selected Pivotal Ideas. Ed. by Ph. P. Wiener. – vol. 2. – New-York: Charles Scribner's Sons, 1974. – P. 653-659.
3. Walzer M. Thick and Thin: moral argument at home and abroad. – Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1994. – 108 p.
4. Кірюхін Д. І. Історія ідеї справедливості: сакральна справедливість // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук праць / Гол. ред. В. В. Лях. – Вип. 82. – К., 2009. – С. 169-183.
5. Кірюхін Д. І. Історія ідеї справедливості: уявлення про справедливість за умов поліса // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук праць / Гол. Ред. В. В. Лях. – Вип. 84. – К., 2009. – С. 62-73.
6. Кірюхін Д. І. Передумови формування теорій справедливості в філософії Нового часу // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2010. – Випуск 35. – С. 305-312.
7. Кірюхін Д. І. Соціальна справедливість: до історії концепту // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2010. – Випуск 37. – С. 262-269.
8. Justice. Views from the Social Sciences / Ed. by Ronald L. Cohen. – New York, London: Plenum Press, 1986. – 283 p.
9. Kolm S. -Ch. Modern Theories of Justice. – London: The MIT Press, 1996. – 535 p.
10. Макинтайр А. После добродетели. – М. : Академический Проект, Екатеринбург: Деловая книга, 2000. – 384 с.

Рецензент: кандидат філософських наук, науковий співробітник відділу соціальної філософії Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди **А. С. Фінько**